

**ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՐԱԾ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ
ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1920-1921 ԹԹ.)**

Բանայի բառեր – Ղարաքիլիսայի գավառ, Ալեքսանդրապոլի գավառ, Շիրակի նահանգ, Փամբակ, չեզոք գոտի, քեմալականներ, կոտորածներ, ողջակիզում, ցեղասպանություն, դիմադրություն

Փամբակի տարածքի (Ղարաքիլիսայի գավառ) 1920 թ. կոտորածները հայ պատմաբանները երբեմն ներկայացնում են Ա, Փամբակ լեքսանդրապոլի գավառի ջարդերի համատեքստում^{*}։ Տվյալ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները (1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմ) ներկայացնող քարտեզները նույնպես չեն արտահայտում իրական պատկերը. շատ տեղերում բացակայում է Ղարաքիլիսայի գավառի նշումը և թուրքական բանակի կողմից ռազմակալված Փամբակի տարածքի հիշյալ հատվածը ներկայացվում է Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմում¹։ Նման մոտեցման պատճառը թերևս այն է, որ Փամբակի տարածքը ժամանակին եղել է Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմում՝ իբրև Առաջին տեղամաս, սակայն ավելի ճիշտ է 1920 թ. դեպքերն ուսումնասիրել ըստ առանձին գավառների՝ հաշվի առնելով այդ ժամանակաշրջանի վարչատարածքային բաժանումները։

Սույն հոդվածի շրջանակներում կփորձենք ներկայացնել Ղարաքիլիսայի գավառում քեմալականների իրականացրած զանգվածային կոտորածները և դրանց հետևանքները։ Այն հիմնված է Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթերի և ժամանակի մամուլի նյութերի, պատմագիտական գրականության մեջ օգտագործված տեղեկությունների, ազգագրական և բանահավաքչական դաշտային աշխատանքների^{**} տվյալների, Հայոց ցեղա-

^{*} Խոսքը Ջաջուրի լեռնանցքից մինչև Նալբանդ կայարան ընկած տարածքի մասին է, որը Ղարաքիլիսայի գավառի Նալբանդի շրջանն էր։

¹ Տե՛ս օրինակ՝ Թուրք-հայկական պատերազմը (28.09-18.11.1920 թ.) // Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Բ, «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ, Երևան, 2008, էջ 109։ Քարտեզ՝ «Կարսի մարզ» ենթաբաժին՝ «Թուրք հայկական պատերազմը և հետևանքները 1920 թ.» (հեղինակ՝ Բաբկեն Հարությունյան) ՀՀ կառավարության առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտե «Գեոդեզիա և քարտեզագրություն» ՊՈԱԿ, «ԳԵՈՔԱՐՏ» ՊՈԱԿ 2015 թ.։

^{**} Վերապրածների ժառանգների շնորհիվ մեզ հասած հիշողությունները պահվում են տողերիս հեղինակի անձնական արխիվում, դրանց մեծ մասը գիտահետազոտական վերլուծությունների ձևով լույս է տեսել՝ **Հախոյան Վ.**, Քեմալականների իրականացրած զանգվածային կոտորածները Փամբակի տարածքում (Շիրակի նահանգ) ըստ ականատես-վերապրածների ընտանեկան հիշողությունների (1920-1921 թթ.) // «ՅՀ», 2021, 9, թիվ 1, էջ 83-122։

սպանության թանգարան-ինստիտուտի ֆոնդերում պահվող ձեռագիր հիշողությունների բաժնի հուշագրությունների ուսումնասիրության վրա:

Մուտք

1918 թ. հոկտեմբերի 7-ի ՀՀ նախարարների խորհրդի որոշմամբ Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամասը (Փամբակ) դուրս է բերվում Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմից և միավորվելով Դիլիջանի և Քարվանսարայի (ներկայումս՝ Իջևան քաղաք Տավուշի մարզում) տեղամասերի հետ՝ ընդգրկվում նոր ձևավորված Դիլիջանի գավառում¹: Ղարաքիլիսայի գավառը կազմավորվել է 1919 թ. փետրվարի 26-ին ՀՀ նախարարների խորհրդի որոշմամբ²: Նույն թվականի մայիսի 23-ի օրենքով Մեծ Ղարաքիլիսան (ներկայումս՝ Վանաձոր քաղաքը Լոռու մարզում) ստանում է քաղաքի կարգավիճակ: Այս գավառի մաս էին կազմում Փամբակի, Լոռու, Բորչալուի տեղամասերը³: 1920 թ. մայիսի 25-ին ՀՀ տարածքը բաժանվեց չորս նահանգի՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունյաց: Ղարաքիլիսայի գավառը ընդգրկվում էր Շիրակի նահանգում⁴:

1918 և 1920 թթ. թուրքական բանակի կողմից Փամբակի տարածքի բնակչությունը ենթարկվել է կրկնակի կոտորածների: 1918 թ. օսմանյան արշավանքի ժամանակ Փամբակի տարածքը Ալեքսանդրապոլի գավառում էր: 1918 թ. տեղի ունեցավ Ղարաքիլիսայի մայիսյան հերոսամարտը, որով թեև կասեցվեց թուրքական արշավանքը, բայց թուրքական զորքերին, այդուհանդերձ, հաջողվեց մտնել Մեծ Ղարաքիլիսա, որտեղ կոտորվեցին 3500-ից ավելի մարդիկ, Ղշլաղում (ներկայումս՝ Վանաձոր քաղաքի Տավրոս թաղամաս)՝ 200, այդ թվում նաև կանայք ու երեխաներ, Բզովդալում (ներկայումս՝ գյուղ Բազում Լոռու մարզում)՝ ավելի քան 300, Համամլուում (ներկայումս՝ քաղաք Սպիտակ Լոռու մարզում)՝ 350, Պարնիում (ներկայումս՝ գյուղ Մեծ Պարնի Լոռու մարզում)՝ 150 մարդիկ: Զանգվածային սպանություններ են կատարվել նաև Դարբազ (ներկայումս՝ գյուղ Դարպաս Լոռու մարզում), Հաջի-ղարա (ներկայումս՝ գյուղ Լեռնապատ Լոռու մարզում), Ավդիբեկ (ներկայումս՝ գյուղ Ծաղկաբեր Լոռու մարզում), Նալբանդ (ներկայումս՝ գյուղ Շիրակամուտ Լոռու մարզում), Թափանլու (ներկայումս՝ գյուղ Գեղասար Լոռու մարզում) և

¹ Տե՛ս **Հայրապետյան Ա.**, Օսմանյան ցեղասպանական քաղաքականության շարունակությունը Ղարաքիլիսայի շրջանում (1918 թ. մայիս-հոկտեմբեր) // Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Միջազգային գիտաժողով նվիրված Հ. Թումանյանի ծննդյան 150-ամյակին և Վանաձորի պետական համալսարանի (Կիրովականի պետական մանկավարժական ինստիտուտի) հիմնադրման 50-ամյակին, Երևան, 2019, էջ 259:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 203, ց. 1, գ. 181, թ. 8:

³ Տե՛ս **Քաղյան Ս.**, Ղարաքիլիսայի գավառը 1919-1920 թվականներին // «ԼՀԳ», 2004, թիվ 2, էջ 212:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի նահանգների նոր բաժանումը» // «Յառաջ», 1920, թիվ 126, էջ 2, **Քաղյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 212:

Որդնավ (ներկայումս՝ գյուղ Ջրաշեն Լոռու մարզում) գյուղերում¹:

Հայ բնակչության կոտորածները տեղի էին ունենում հեղեղատներում, բարձր սարերում, կիրճերում, խրամատներում, որպեսզի այնպիսի տպավորություն ստեղծվեր, որ նրանք մահացել էին ռազմական գործողությունների ընթացքում²: Այսօրինակ կոտորածները նախապես պլանավորված էին Ջեմալ-Ջավիդ բեյի կողմից: Տարածաշրջանի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը հայտարարվում է ռազմագերի³: Մոտավոր հաշվարկներով այդ ընթացքում սպանվել է 5000-ից 7000 մարդ⁴:

Հայ բնակչության զանգվածային սպանությունները կատարվել են ամենայն դաժանությամբ: 1918 թ. Ղարաքիլիսայում 17-ից բարձր տարիքի տղամարդկանց քառասուն հոգուն կապում էին միմյանց պարաններով ու երկաթյա լարերով և սպանում: Մի մասին տարել են անտառ և համազարկերով սպանել⁵: Այդ դաժանությունների մասին վկայում են կոտորածներից հինգ ամիս անց՝ 1918 թ. նոյեմբերի 1-ից 4-ը կատարված լուսանկարները, որոնցում տեսանելի են կապված զոհերը, Փամբակ գետի ափերին ցրված մարդկային զանգերն ու ոսկորները, «Մեծ ձոր» կիրճի բարձունքից մինչև ստորոտ թափված դիակները⁶: Մարդկանց կապելու և այնուհետև սպանելու այս ձևը Փամբակի տարածքում կիրառել են նաև քեմալականները 1920 թ., ինչը կրկին փաստում են լուսանկարները⁷: Մարդկանց սպանել են իրենց իսկ գերեզմանները փորել տալուց հետո, իսկ ոմանց թաղել են ողջ-առողջ⁸: Իրականացվել են նաև ողջակիզումներ: Պարաններով միմյանց կապկապված տղամարդկանց Ղարաքիլիսայից տարել են Հաջի-Ղարա գյուղից ոչ հեռու գտնվող Կարաքաշիյանցի ձմեռանոց և այրել⁹:

1918 թ. թուրքերը Փամբակի տարածքին պատճառեցին նաև նյութական մեծ կորուստներ: Փամբակի շրջանի 28 հայկական գյուղերը թալանվեցին և կողոպտվեցին, բացի մեկից՝ Համգաշիմանից (ներկայումս՝ Մարգահովիտ գյուղը Լոռու մարզում), որտեղ նրանք բարեբախտաբար ոտք չդրեցին: Առաջնահերթ տարել են բնակիչների մանր և խոշոր եղջերավոր անասունները, շատ գյուղերում չեն թողել նույնիսկ հավ ու սագ¹⁰: Կողոպուտի է ենթարկվել Մեծ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 240, թ. 36:

² Տե՛ս **Ներսիսյան Մ.**, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Երևան, 2005, էջ 126:

³ **Հայրապետյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 257:

⁴ **Ներսիսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 128:

⁵ Նույն տեղում էջ 126: ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 240, թ. 36, 37:

⁶ **Ներսիսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 126-128:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, Կիևոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի մասնաճյուղ: Պոզիտիվ լուսանկարների ֆոնդ: Լուսանկարներ՝ p-34, p-246, p-247 «Ավդիբեկի զոհերը», p-243 «Նալբանդի զոհերը»:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 240, թ. 37:

⁹ **Ներսիսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 128:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 240, թ. 37:

Ղարաքիլիսայի և բոլոր գյուղերի տների մեծ մասը, քանի որ բնակիչները երկյուղից լքել էին իրենց բնակավայրերը: Թալանվել են նաև այն տները, որտեղ դեռևս բնակիչներ են եղել: Տարել են պահարանները, գորգերը, ոսկյա և արծաթյա զարդերը, դրամները, անգամ պատուհանների ապակիները: Շատ տղամարդկանց հագից հանել են հագուստները, կոշիկները, գլխարկները¹: Համալուծում մերկացրել են նաև երեխաներին, Պարսիում հափշտակել են կանանց գլխաշորերը: Այս ամենը կատարվել է պարբերաբար Փամբակ մուտք գործելուց մինչև հեռանալը²: Թուրքերը վնասել են Փամբակի տարածաշրջանի ամբողջ բերքը, այն է՝ ցորենի ցանքսերը, բանջարանոցները, այգիները: Ոչնչացվել են հարուստ մեղվանոցները: Ավերվել են դպրոցները, արհեստանոցները, գրադարանները, որոնց գրքերը, ինչպես նաև բոլոր դպրոցների նստարաններն ու սեղանները վառելանյութ են դարձրել³:

Ինչպես 1918 թ., այնպես էլ 1920 թ. Փամբակի տարածքում սրի քաշվեցին բազմահազար հայ փախստականներ Ալեքսանդրապոլի և Կարսի տարածաշրջաններից: 1918 թ. Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո բնակիչները շատ դեպքերում մերկ ու ոտաբոբիկ դիմեցին փախուստի՝ հասնելով մինչև Մեծ Ղարաքիլիսա: Թուրքերը, փակելով նահանջի ուղղությունները, թե՛ ձորերում և թե՛ անտառներում նրանց ենթարկում էին սվինահարության⁴: Մեծ Ղարաքիլիսայի ձորերում հիմնականում սպանվեցին արական սեռի տարբեր տարիքի ներկայացուցիչներ և ռազմական գործողությունների հետ կապ չունեցող խաղաղ բնակիչներ ու փախստականներ: Չխնայեցին անգամ մանկահասակ երեխաներին: Այս ամենը կատարվեց Ղարաքիլիսայի հերոսամարտից հետո: Դաժան սպանությունների ականատեսներից շատերը հոգեկան խեղումներ են ստացել կամ խելագարվել⁵: Կանանց և աղջիկների մեծ մասը բռնաբարվել է⁶: Կան գյուղեր, որտեղ բնակվող կանայք, հենց իրենց՝ գյուղացիների խոստովանությամբ, ենթարկվել են բռնաբարության, ինչպես օրինակ՝ Նալբանդ գյուղում: Բռնաբարվել են գրեթե բոլոր տարիքային խմբերը՝ աղջիկներից մինչև նորատի հարսներ և պառավ կանայք: Եղել են նաև արվամուլության դեպքեր⁷:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության հռչակումից հետո տարածաշրջանը հագիվ էր ոտքի կանգնել, երբ սկսվեց թուրքական բանակի նոր արշավանքը, որն աղետաբեր եղավ Վանանդի և Շիրակի նահանգների

¹ ՀԱՍ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 240, թ. 37:

² Նույն տեղում, թ. 38:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 44:

⁵ Նույն տեղում, թ. 44, 45:

⁶ Նույն տեղում, թ. 45, **Ներսիսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 128:

⁷ Տե՛ս **Դավաթյան Վ., Մարության Ա.**, Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, 2008, էջ 272:

համար: 1920 թ. Քյազիմ Կարաբեքիրի ղեկավարած զինուժի մասնակցությամբ զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան Կարսում, Ալեքսանդրապոլի գավառում, որոնք շարունակվեցին Ղարաքիլիսայի գավառում: Ջաջուռի լեռնանցքից (թամբոց) մինչև Նալբանդ կայարան հատվածի բնակչությունը ենթարկվեց կոտորածի: Եթե 1918 թ. օսմանյան արշավանքի ժամանակ հիմնական հարվածը հասավ Փամբակի արևելյան շրջանին, մասնավորապես Մեծ Ղարաքիլիսային, ապա 1920 թ.՝ քեմալական արշավանքի ժամանակ, Փամբակի արևմտյան շրջանին:

Դիմադրություն

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո քեմալական զորքն ուղղություն է վերցնում դեպի Ղարաքիլիսա: Թուրքերը խախտում են նոյեմբերի 7-ին կնքված զինադադարի պայմանները և չընդունելով նոյեմբերի 10-ի ՀՀ կառավարության հաշտության բանակցությունների առաջարկությունը վերսկսում են ռազմական գործողությունները: Հայ ժողովրդին ուղղված նոյեմբերի 11-ի կառավարական հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ թշնամին չի ուզում հաշտվել և փորձում է զենքի ուժով թելադրել իր կամքը, ոտնակոխ անել երկիրը, բնաջնջել հայ ժողովրդին և հիմնահատակ կործանել պետությունը: Կոչ է արվում կռվել և զենքով պաշտպանել սեփական գոյությունը¹:

Թե՛ 1918 թ. և թե՛ 1920 թ. թուրքական արշավանքի ժամանակ Ալեքսանդրապոլի և Կարսի փախստականների մի մասը խուճապահար փախչում է Փամբակի տարածք: Ալեքսանդրապոլի գավառի Առաջին գավառամասի զանգվածային կոտորածներից² հետո թուրքերը ձեռքում են Փամբակի լեռնաշղթան և գրավում նրա որոշակի հատվածը:

Հայկական զորամասերը նոյեմբերի 14-ին Ջաջուռի ուղղությամբ թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ երեկոյան նահանջում են Համամլու գյուղը³: Մինչ այդ տեղի էին ունեցել թեժ մարտեր, Ջաջուռի ջոկատը նոյեմբերի 14-ի և 15-ի կռիվներում թուրքերին պատճառել էր մեծ կորուստներ՝ վիրավորներ և սպանվածներ, որոնց խուճապահար նահանջելիս նրանք չէին հասցրել իրենց հետ տանել⁴: Ջորավար Սեպուհը (Արշակ Ներսիսյան) Ղարաքիլիսայից գորահրամանատարին ուղարկում է հեռագիր, որտեղ նշում է Ղալթախի գյուղի կոտորածների, մարտական գործողությունների և հակառակորդի մեծ թվով կորուստների մասին, ինչպես նաև, որ մարտերը տեղի են ունեցել նոյեմբերի 16-ին⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 253:

² Առավել մանրամասն տե՛ս **Հախոյան Վ.**, Քեմալականների իրականացրած զանգվածային կոտորածներն Ալեքսանդրապոլի գավառում (1920-1921 թթ.) // «Հայագիտության հարցեր» (այսուհետև՝ «ՀՀ»), 2021, թիվ 3, էջ 72-84:

³ «Նոյեմբերի 15-ին» // «Յառաջ», 1920, թիվ 251, էջ 4:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 321: Տե՛ս Վերջին ժամ, «Մեր ճակատում, Ջաջուռի ուղղությամբ» // «Յառաջ», 1920, թիվ 253, էջ 4:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 307:

Մարտական գործողություններն ընթանում էին Ջաջուռի լեռնանցքում¹: Ականատես-վերապրածների ժառանգները հիշատակում են Շիրակի դաշտում և Ջաջուռի լեռնանցքում «արցախյան ջոկատի» անձնուրաց պայքարի մասին²: Հավանաբար Ջաջուռի ջոկատը մեծամասամբ կազմված էր արցախցիներից, որը եղել է բնակիչների շրջանում «արցախյան (ղարաբաղցիների) ջոկատ» անվան առաջացման պատճառը:

Հայտնի է, որ Սեպուհը զինադադարի նախօրյակին հանկարծակի հարձակվել է Ջաջուռի բարձունքում տեղակայված թուրքական առաջատար զորամասերի վրա, թեժ մարտերում խուճապի մատնել նրանց, սակայն հակառակորդի գերակշիռ ուժերի ճնշմամբ ի վերջո նահանջել է Դիլիջան³:

Համադրելով մարտական գործողությունների մասին տարբեր տվյալները և դրանց ժամանակագրությունը՝ կարող ենք ասել, որ եթե 1920 թ. նոյեմբերի 17-ի զորքերի հրամանատարի շտաբի ամփոփագիրը հիշատակում է նոյեմբերի 14-ի և 15-ի մարտերի մասին (Սեպուհը՝ նոյեմբերի 16-ի), իսկ նոյեմբերի 14-ին հայկական զորքը նահանջել է Համալու, ուրեմն խոսքը Սեպուհի հարձակման և նահանջի մասին է, որը տեղի է ունեցել նոյեմբերի 14-ին, իսկ Ջաջուռի ջոկատի՝ նոյեմբերի 15-ի և 16-ի կռիվները (Ջաջուռի լեռնանցքում) «արցախյան ջոկատն» է իրականացրել: Եվ մինչ նրանք Ջաջուռի լեռնանցքում դիմակայում էին թուրքերին՝ փորձելով թույլ չտալ նրանց մուտքը Փամբակ, սակայն թուրքերն արդեն այնտեղ էին և կոտորում էին տեղի անպաշտպան բնակչությանը:

Քեմալականներն առաջին անգամ Փամբակ մտան նոյեմբերի 14-ին ոչ թե Ջաջուռի լեռնանցքից, որտեղ հերոսաբար մարտնչում էին հայ զինվորները և նրանց միացած շրջակա մի քանի գյուղերի բնակիչների մի մասը, այլ Փամբակի լեռնաշղթան ճեղքելով՝ Փոքր Քափանակ (ներկայումս՝ գյուղ Հովիտ Շիրակի մարզում) գյուղից դեպի Ղալթախչի (ներկայումս՝ գյուղ Հարթագյուղ Լոռու մարզում) լեռնային ճանապարհով⁴: Թուրքերը մեկ թնդանոթով և բազմաթիվ գնդացիներով մտնելով Ղալթախչի հայտարարեցին, որ բնակիչները չվախենան և չփախչեն, որովհետև նրանք գործ ունեն «թուրքահայերի» հետ⁵: Ճարահատյալ խաղաղ բնակիչները գյուղի ազդեցիկ մարդ-

¹ ՀՅԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38:

² **Հախոյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 73:

³ Նույն տեղում, էջ 73: Տե՛ս **Տեր-Յակոբեան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, քեմալական արշավանքը, Կարսի եւ Ալեքսանդրաբոլի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները, պաշլեվիքեան տիրապետությունը (անտիպ փաստաթուղթեր, դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ), Կ. Պոլիս, 1921, էջ 91:

⁴ Տե՛ս **Խանգադյան Մ.**, Իմ հայրենի գյուղը՝ Փամբակի Լուսաղբյուրը, Երևան, Հրագրան, 2000, էջ 178, Պատասխան թուրք կեղծարարներին // «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», 2003, թիվ 8, էջ 106, 108, ՀՅԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38:

⁵ «Ղալթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնությունները» // «Յառաջ», 1920, թիվ 254, էջ 4, **Ներսիսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 129:

կանց առաջնորդությամբ թուրքերին դիմավորում են աղ ու հացով. նման բազում դեպքերի մասին հիշատակումներ կան Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի գավառների գյուղերում, ինչը հարկ է դիտարկել ոչ թե թուրքերին հնազանդվելու, այլ անպաշտպան մնացած ժողովրդին զանգվածային կոտորածից փրկելու ճարահատյալ քայլ¹: Ղալթախչի գյուղի բնակիչների թուրքերին ուղղված առաջարկությանը, որ զորքի համար ճաշ պատրաստեն, նրանք մերժում են՝ ասելով, որ կճաշեն՝ վաղը: Նրանք իրենց մոտ են կանչում գյուղի երեք ազդեցիկ մարդկանց և քահանային, նրանց վերցնելով իրենց հետ, թնդանոթը թողնելով գյուղում՝ զորքերի հետ հեռանում են Փոքր Քափանակի ուղղությամբ²: Քեմալականների այս գործողություններից պարզ է դառնում, որ Ջաջուռի տարածքում տեղի ունեցած մարտական գործողություններից հետո Փամբակի տարածքում նրանց գտնվելու առաջին օրը հետախուզական բնույթի էր:

Փամբակի գյուղերի կոտորածը

Թուրքերը Փամբակի տարածք են վերադառնում նոյեմբերի 15-ի կեսօրին ավելի մեծ ուժերով՝ երեք զորասյունով: Մի զորասյունը մնում է Ղալթախչիում, մյուսը գնում է Ղարաբոյա (ներկայումս՝ գյուղ Խնկոյան Լոռու մարզում), իսկ մյուսը՝ Աղբուլաղ (ներկայումս՝ գյուղ Լուսաղբյուր Լոռու մարզում)³: Գյուղերում տղամարդիկ քիչ կային, շատերը ժամանակավորապես լքել էին իրենց գյուղերը: Մի մասը զորակոչված էր բանակ, մյուս մասը դարձել էր ակտիվ քարոզչության զոհ, որն իրականացնում էին թե՛ հայ բոլշևիկները և թե՛ քեմալականները⁴: Իսկ հայկական զորքը նահանջել էր 25 կմ: Գյուղերում մնացել էին հիմնականում կանայք, երեխաներ և ծերեր:

Քեմալական զորքերը գյուղերում անմիջապես բռնությունների չեն դիմում, այլ սկսում են տարբեր հնարքներ կիրառել մարդկանց տարբեր վայրերում կենտրոնացնելու համար, երբեմն նաև ահաբեկելով: Ղալթախչի գյու-

¹ Նույն տեղում էջ 129: Տե՛ս **Խանգաղյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 178: ՀՅԹԻ, թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38: Բանասաց՝ Հասմիկ Խաչատուրի Մուքոյանը (ծնվ. 1936 թ., Թիֆլիս), պատմությունը լսել է հորից՝ դեպքերի ժամանակակից՝ Խաչատուր Միքայելի Հարոյանից (ծնվ. 1874 թ., Մեծ Քափանակ): Բանասաց՝ Գոհարիկ Այվազի Կյուրեղյանը (ծնվ. 1920 թ., Նալբանդ) պատմությունները լսել է ականատեսներ տատիկից՝ Մարիամ Կյուրեղյանից (Նալբանդ, ծն. թիվը անհայտ) և մորից՝ Հայկանուշ Կյուրեղյանից (ծնվ. 1903 թ., Նալբանդ): Բանասաց՝ Վահագն Պետրոսյանը (ծնվ. 1966 թ., Ծաղկաբեր), ականատես՝ Նազան Աշուղաթոյանի (ծնվ. 1895 թ., Մեծ Պարնի) թոռը, պատմությունը լսել է հորից՝ Արամ Պետրոսյանից (ծնվ. 1926 թ., Ավդիբեկ): Տե՛ս **Ալեքսանեան Կ.**, Ալեքսանդրապոլի գաւառը 1920ի թուրք-հայկական պատերազմի նախօրեակին // «ՀՀՀ», հ. ԼԲ, Պէյրութ, 2012, էջ 377:

² «Ղալթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնությունները», էջ 4, **Ներսիսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 129:

³ «Ղալթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնությունները», էջ 4, **Ներսիսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 129:

⁴ Բանասաց՝ Ազատ Սահակյան (ծնվ. 1935 թ., Ղալթախչի), պատմությունը լսել է հորից՝ ականատես Մեխակ Սահակյանից (ծնվ. 1877 թ., Ղալթախչի):

դում հայտարարում են, որ ով չներկայանա ցուցակագրմանը կամ թաքնվի, կախաղան կբարձրացվի, իսկ նրանց տները հրի կմատնվեն: Ասկյարները գյուղի տարբեր թաղամասերում տարբեր հայտարարություններ են անում՝ իբր գյուղի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում օգնություն են բաժանելու, այնուհետև եկեղեցու բակում հավաքված մարդկանց ենթարկում են դաժան կոտորածի: Հայտարարում են նաև, որ գյուղի մեծ մարագներում և օղաներում փաշայի մասնակցությամբ ժողով է լինելու, որտեղ կատարում են արյունալի սպանդ¹: Ղարաբոյայում նույնպես հայտարարում են գյուղի եկեղեցում օգնություն (այլուր) բաժանելու, նաև կանանց ձեռքի ավերում կնիք խփելու մասին, որից հետո բնակիչներով լցված Սբ. Աստվածածին եկեղեցին այրում են, այնուհետև կոտորում ողջ մնացածներին: Ողջակիզում են նաև դպրոցում նախապես հավաքած մարդկանց²:

Ադրուլաղում ասկյարներն անցնում են տնից տուն և տարբեր թաղամասերում հայտարարում նպաստ բաժանելու ու ցուցակագրման մասին: Մի թաղամասի բնակչությանը կենտրոնացնում են Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու բակում, մյուս թաղամասի ժողովրդին՝ այլ վայրում, հետո բոլորին միավորում են, առանձնացնում տղամարդկանց և պատանիներին ու ողջակիզում, իսկ առանձնացրած կանանց և երեխաներին հավաստիացնում են, թե իբր տանում են Գյումրի՝ հաշվառելու, սակայն սպանում են Հզագի ձորում (Ջարդի ձոր)³: Այսպես, տարբեր միջոցներ գործի դնելով, մարդկանց հավաքում են գյուղերի եկեղեցիներում, մարագներում և օղաներում ու դաժանաբար կոտորում: Այնուհետև թաքնվածներին գտնելու և սպանելու նպատակով սկսում են տների խուզարկությունները⁴:

Այսպիսով, զանգվածային սպանությունների տարածված ձևերից էին ողջակիզումները, ծխախեղդ անելը, նաև ջրհորներում խեղդամահությունները:

¹ Տե՛ս «Ղաթախչի գիւղի կոտորածների մանրամասնություններ», էջ 4, **Ներսիսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 129: Բանասաց Ավետիս Ավագյանը (ծնվ. 1927 թ., Ղաթախչի)՝ ականատես Հեղինար Ավագյանի (ծնվ. 1900 թ. Կարս) որդին, պատմությունը լսել է մորից: Բանասացներ՝ Ավետիք Գալստյանը (ծնվ. 1940 թ. Ղաթախչի)՝ ականատես Արեգ Աֆրիկյանի (ծնվ. 1905 թ., Ղաթախչի) որդին, Էմմա Գալստյանը (ծնվ. 1953 թ. Լենինական)՝ ականատեսի հարսը, պատմությունը լսել են ականատեսից:

² Տե՛ս «Վերապրածի վկայություն», Վարդանուշ Խաչատրյանի վկայությունը (ծնվ. 1898 թ. Նալբանդ) // ՀՅԺԻ, Թանգարանային ֆոնդեր, ք. 8, ֆ.հ. 42: Բանասաց Ջանիբեկ Մամիկոնի Հարությունյանը (ծնվ. 1946 թ. Խնկոյան)՝ ականատես Շուշանիկ Կուրդիյանի (ծնվ. 1890 թ., Ղարաբոյա) թոռը, պատմությունը լսել է ականատեսից: Բանասաց Սամվել Բադալյանը (ծնվ. 1972 թ., Խնկոյան)՝ ականատես Հայկանուշ Բադալյանի (ծնվ. 1895 թ.) թոռը ևս, պատմությունը լսել է ականատեսից:

³ Տե՛ս **Խանգաղյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 178, ՀՅԺԻ, Թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ.հ. 38: Բանասաց Հռիփսիկ Հարությունյանը (ծնվ. 1926 թ. Ադրուլաղ) պատմությունը լսել է հորից՝ ականատես Սարիբեկ Հարությունյանից (ծնվ. 1875 թ., Ադրուլաղ):

⁴ Բանասաց Լևոն Գաբրիելյանը (ծնվ. 1949 թ.)՝ ականատես Սիմոն Սիմոնյանի (ծնվ. 1906 թ., Ղաթախչի) որդին, պատմությունը լսել է ականատեսից: Գյուղում պահպանված կոլեկտիվ հիշողություն:

ըը¹: Հայերին ծխով խեղդելը և այրելը հիշեցնում են 1915 թ. Մուշի Ալի-Ջոնան և Աղչան գյուղերի մարագներում տեղի ունեցած դեպքերը²:

Կոտորածի հիմնական վայրերից էին ձորերը: Փամբակի տարածքում թուրքերը արյունալի կոտորած են իրականացնում Ղարաբոյայի արևմտյան մասում գտնվող բավականին խորը ձորում: Այստեղ կոտորում են հիմնականում կանանց, նրանց նախապես շարում են ձորի երկու կողմերում՝ վերնից ներքև, այնուհետև ասկյարները բաժանվում են երկու խմբի՝ կանգնելով ձորի երկու կողմում: Նրանք սվինահարում են կանանց և լցնում ձորը: Երեք օր դաժանաբար սվինահարում են վիրավորներին ու անշնչացած դիերը³:

Սպանությունների հիմնական վայրերից էր նաև Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի սահմանագլխին գտնվող Հզազի ձորը (Ջարդի ձոր, Ջաջուռի լեռնանցքում): Այստեղ պարբերաբար իրականացված կոտորածների ժամանակ սպանվեցին նաև Աղբուլաղի բնակիչները՝ կանայք, երեխաները և Փամբակի տարածքում պատսպարված փախստականները (Ալեքսանդրապոլի գավառից և Կարսի նահանգից)⁴:

Փամբակի նշված գյուղերում առավել սարսափելի էին ծխականացված սպանությունները: Աղբուլաղում քահանային խաչել են, իսկ բնակիչների մի մասի ողջակիզումն իրակացրել դիոլ-գուռնայի ուղեկցությամբ, Ղարաբոյայում՝ տղամարդուն բոլորի առջև մաշկազերծ են արել, Ղալթախչիում՝ մորը կապել են պոնին և նրա աչքերի առաջ դաժան միջոցներով սպանել բոլոր երեխաներին, Նալբանդում մարդկանց ողջ-ողջ թաղել են և այլն⁵: Նմանատիպ կոտորածներ են տեղի ունեցել նաև Ավդիբեկ և Ղարալ գյուղերում, ինչն արձանագրված է լուսանկարներով⁶:

Հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներն իրականացվել են թե՛

¹ Բանասաց՝ Ազատ Սահակյան (ծնվ. 1935 թ., Ղալթախչի), դեպքերի ժամանակակից Մեխակ Սահակյանի (ծնվ. 1888 թ., Ղալթախչի) որդին: Գյուղում պահպանված կոլեկտիվ հիշողություն: Բանասաց՝ Ջանիբեկ Մամիկոնի Հարությունյանը (ծնվ. 1946 թ. Խնկոյան)՝ դեպքերի ականատես Շուշանիկ Կուրդիյանի (ծնվ. 1890 թ., Ղարաբոյա) թոռը, պատմությունը լսել է ականատեսից:

² ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 326, թ. 80:

³ ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, ք. 8, ֆ. հ. 42: Տե՛ս նաև Պատասխան թուրք կեղծարարներին, էջ 111-112:

⁴ Հզազի ձորի (Ջարդի ձոր) կոտորածի մասին առավել մանրամասն տես՝ **Հախոյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 78-79:

⁵ **Խանգաղյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 178-179: Հուշագրող՝ Սողոմոն Սարգսյանը, ականատես Եղիսաբեթ Եղիկյանի որդին (ծնվ. 1927 թ., Ղալթախչի), «Մորս պատմածից (եղելություն)»: Նաև **Սարգսյան Ս.**, Աղավնատուն, Նոյեմբերյան, Գրոց, 1997, 55-63 // Տե՛ս <https://www.youtube.com/watch?v=0947J5T-uxU>: Բանասաց՝ Սամվել Բադալյան (ծնվ. 1972 թ. Խնկոյան), ականատես Բադալ Բադալյանի (ծնվ. 1895 թ. Ղարաբոյա) թոռը: Բանասաց՝ Գոհարիկ Կյուրեղյան (Շիրակամուտ):

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, Կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի մասնաճյուղ: Պոզիտիվ լուսանկարների ֆոնդ: Լուսանկարներ՝ p-33, p-34, p-242, p-246, p-247 Ավդիբեկի գոհերը, p-32, p-249 Ղարալի գոհերի մնացորդները:

կանոնավոր բանակի և թե՛ մուսուլմանական մոլեռանդ հրոսակախմբերի կողմից: Զինագրավված ամբողջ տարածքում սպանությունների ընթացքում և հետո անողորմաբար բռնաբարվել է կանանց ու աղջիկների մեծ մասը¹:

Զորահրամանատարի գլխավոր շտաբի հաղորդագրությունը (Երևան, 1920, 17 նոյեմբեր) հայտնում է, որ Ջաջուռի ուղղությամբ Ղալթախչիից փախած կանայք տեղեկացնում են, որ թուրքերը երկու անգամ գրավել են հիշյալ գյուղը և կազմակերպել ամբողջ ազգաբնակչության կոտորած՝ չինա-յելով նույնիսկ կանանց, երեխաներին և ծերերին²: Հայ բնակչության զանգ-վածային կոտորածները Փամբակի տարածքում ավարտվել են նոյեմբերի 18-ին հաստատված զինադադարով, բայց բռնաճնշումները, կոդուպուտն ու թա-լանը և մասնակի սպանությունները շարունակվել են Ղարաքիլիսայի գավա-ռի հիշյալ հատվածի (Նալբանդի շրջան) ռազմակալման ամբողջ ընթացքում (1920 թ. նոյեմբերի 15-1921 թ. ապրիլի 22):

Այսպիսով, Ալեքսանդրապոլի գավառի հետ ռազմակալվեց նաև Ղարա-քիլիսայի գավառի մի հատվածը՝ մինչև Նալբանդ գյուղը: Հայաստանի հա-տույկ հանձնաժողովի (ԿԿ) նախագահի տեղակալ Ամատունու Դիլիջանի, Ղարաքիլիսայի և Ալեքսանդրապոլի գավառներ 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ից մինչև 1921 թ. հունվարի 10-ը կատարած ծառայողական ուղևորությունից պարզ է դառնում, որ Նալբանդ և այլ գյուղերում տեղակայված թուրքական զորքերի վայրագությունների պատճառով Ղարաքիլիսայի գավառի բնակչու-թյունն ամեն ժամ եղել է սարսափի մեջ³: Ասկյարներն ամեն օր, առանձին խմբերով շրջելով գյուղերում, պահանջում և վերցնում են մթերք ու թանկար-ժեք իրեր: Ինչպես նշում է Ամատունին, «հանրահայտ պատճառներով» իրեն չի հաջողվում բացահայտել առանձին փաստեր⁴: Ուսումնասիրելով «Չեզոք գոտու» գյուղերին վերաբերող նրա արձանագրությունները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ նրա դիտարկումների ժամանակ թուրքական զորքի կողմից հսկողություն էր սահմանված զանգվածային կոտորածների խոշոր վայրերում և նրան թույլ չեն տվել մուտք գործել այդ գյուղերը:

Հարկ է նաև նշել բնակչիմայական պայմանների մասին: Ըստ ականատես-վերապրածների վկայությունների՝ կոտորածների ժամանակ՝ նոյեմբերի 15-ին, արդեն ձյուն էր եկել⁵: Դիակների մեծ մասը ռազմակալման ամբողջ ընթացքում չեն թաղվել: Փամբակի տարածքի վերոհիշյալ հատվածում և Ջաջուռի

¹ Բանասաց Սամվել Բադասյանը (ծնվ. 1972 թ., Խնկոյան)՝ ականատես Հայկանուշ Բադասյանի (ծնվ. 1895 թ.) թոռը, պատմությունը լսել է ականատեսից: Բանասաց՝ Ազնիվ Աֆրիկյանը (ծնվ. 1946 թ., Հարթագյուղ)՝ ականատես Ֆիդային Գրիգորյանի (ծնվ. 1908 թ., Ղալթախչի) հարսը, պատմությունը տեղեկացել է ականատեսից և նրա հուշագրությունից: Բանասաց՝ Ազատ Սահակյան:

² Տե՛ս Վերջին ժամ, «Մեր ճակատում, Ջաջուռի ուղղությամբ», էջ 4:

³ ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 15:

⁴ Նույն տեղում, թ. 15:

⁵ Տե՛ս Պատասխան թուրք կեղծարարներին, էջ 108, 111:

լեռնանցքում լինում էին սաստիկ ձմեռներ, գարունը ուշ էր գալիս, ձյան բարձրությունը հասնում էր մինչև 1,5 մետրի: Հետևաբար դիակները մնացել են ձյան տակ, ձորերում, տներում, մարագներում, կոտորածների այլ վայրերում¹: 1921 թ. մայիսի 11-ին Համամուլի Զինկումին ուղղված Ղարաքիլիսայի գավառային զինկումիսարիատի 1921 թ. մայիսի 2-ի հեռագրով տրվում է հ. 182 կարգադրությունը, որով հանձնարարվում է թաղել 1920 թ. նոյեմբերին թուրքական զորքերի կողմից՝ Ղալթախչի, Ղարաբոյա, Աղբուլաղ գյուղերում կոտորածի ենթարկված հայերի դիերը: Այդ նպատակով կազմվում է հանձնաժողով և 1921 թ. մայիսի 3-ին նշված բնակավայրերում սկսվում են աշխատանքները: Հաշվի առնելով դիերի քայքայվածությունը և բազմաքանակ լինելու հանգամանքը՝ որոշվում է դրանք թաղել տեղում, քանզի տեղափոխությունը տվյալ բնակավայրերից այլ վայրերում թաղելու համար հնարավոր չէր: Որոշվում է մաքրել միայն դիերով լեցուն բնակարանները: Այդ աշխատանքներում ներգրավվում են հիշյալ գյուղերի ողջ մնացած, ինչպես նաև հարևան գյուղերի բնակիչները: Ընդհանուր առմամբ թաղվում է 11.886 դի, որոնց 90 %-ը կանայք և երեխաներ էին և միայն 10 %-ը՝ տղամարդիկ: Դիերի գնությունից հստակ երևում էր, որ ջարդը կատարվել է գազանաբար, քանզի դրանց վրա առկա էին 10-15-ից ավելի սրի հարվածի հետքեր: Դիերի զգալի մասը գլխատված էր և այլանդակված: Կոտորածի ենթարկվածների մի մասին այրել էին տներում: Այսպիսով, Ղալթախչիում սպանվել է 2100 մարդ, Աղբուլաղում՝ 1186, Ղարաբոյաում՝ 1100: Հիշյալ գյուղերում միայն տեղի բնակիչներից կոտորվել է 4386 մարդ: Նրանց հետ զոհվել են Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններից եկած 7500 փախստականներ, որոնք պատսպարվել էին այդ գյուղերում: Հանձնաժողովն իրեն վերապահված պարտականությունները կատարում է յոթ օրվա ընթացքում՝ մայիսի 4-ից 11-ը²: ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարար Ասքանազ Մռավյանը հեռագրում է Բաքվում Հայաստանի ներկայացուցիչ Դովլաթովին՝ ներկայացնելով Փամբակի երեք գյուղերի սարսափելի կոտորածը, նշելով վերոնշյալ փաստերը և թվերը³:

Փամբակի զինագրավված տարածքի բնակչության մի մասը, ինչպես նշվեց, կոտորվել է Հզազի ձորում (Ջարդի ձոր): Այդտեղ 1921 թ. ապրիլի 28-ին դիտարկումներ է կատարում Ղարաքիլիսայի Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ Չարլզ Գրանտը նույն կոմիտեի անդամներ Ռեյ Օգդենի և Ջորջ Բեյ Մամիկոնյանի հետ: Ջաջուռի լեռնանցքի գրեթե բարձունքին՝ 200 ֆուտ տարածության վրա նրանք տեսնում են մեծամասամբ երեխաների դիեր: Նրանք հանգում են այն եզրակացության, որ դրանք մերձակա գյուղերի հայ բնակիչների դիերն էին, որոնք մորթվել էին երեք-չորս ամիս առաջ:

¹ Բանասաց՝ Հռիփսիկ Հարությունյան: Փամբակի վերոհիշյալ գյուղերում պահպանված կոլեկտիվ հիշողություն:

² ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 124, թ. 6, 7, ֆ. 114, ց. 1, գ. 131, թ., 12, ֆ. 114, ց. 2, գ. 27 թ. 85:

³ ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 27, թ. 86:

Զոհերի թիվը մոտավորապես 1200-1500-ի էր հասնում, որոնք, դատելով գտնված ընդամենը 200 փամփուշտների պարկուճներից, մեծամասամբ սպանվել էին սվիններով կամ այլ տեսակի սառը զենքերով, ինչը հաստատվում էր հատկանշական վերքերով: Օրինակ՝ կտրված կրծքեր, հղի կանանց ճեղքված որովայններ և այլն: Տղամարդկանց դիակներն իսպառ բացակայել են: Արական սեռի ամենատարիքով զոհը 14 տարեկան է եղել: Պարկուճների թուրքերեն գրությունները և փամփուշտների վրայի կիսալուսնի ու աստղի նշանները կասկած չեն թողել, թե ովքեր են եղել մարդասպանները: Կոտորածի տեղում թափված փամփուշտների ուղիղ հավասար շարքը պարզ կերպով վկայում է, որ կոտորածները կատարվել են վարժեցված, պատշաճ դեկավարված զորաջոկատի կողմից¹: Քեմալականների իրականացրած զազրելի ոճրի մասին վկայում են նաև Փամբակի տարածքում և «Զարդի ձորում» կատարված լուսանկարները²: Այսպիսով, համեմատելով 1918 թ. օսմանյան արշավանքի ժամանակ թուրքական բանակի գործողությունները 1920 թ. քեմալական գործողությունների հետ, կարող ենք արձանագրել զանգվածային սպանությունների մեթոդների և ձևերի նմանությունը:

«Չեզոք գոտի»

Ըստ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նոյեմբերի 18-ի զինադադարի՝ Նալբանդ կայարանից մինչև Համզաչիման հայտարարվում է հայ-թուրքական զորքերի «չեզոք գոտի», որը սկզբում, փաստորեն, գտնվում էր թուրքերի վերահսկողության ներքո³: Նրանք ներկայացուցիչ ունեին նաև Ղարաքիլիսայում⁴: Այդուհանդերձ, ռազմակալված գյուղերի ողջ մնացած բնակիչները կարողացան իրենց փրկությունը գտնել այդտեղ և Ղարաքիլիսայի գավառի այլ վայրերում: Ըստ 1920 թ. նոյեմբերի 18-ի զինադադարի՝ հայկական և թուրքական զորքերի միջև ստեղծված «չեզոք գոտու» սահմանները և տարածքն սկսվում էր մի կողմից (արևմուտքից արևելք)՝ Նալբանդ կայարանից մինչև Համզաչիման, մյուս կողմից Ղուլիջանից (ներկայումս՝ գյուղ Սպանդարյան Շիրակի մարզում) մինչև Բաշ-Ապարան, Ալագյազ (Արագած) կայարանից մինչև Արաքս կայարան⁵: Այդ գոտում մնացին 45 գյուղեր, որոնք շուտով լցվեցին թուրքիայից, Սարիղամիշից, Կարսից, Ալեքսանդրապոլից և այլ վայրերից եկած գաղթականներով⁶: Թուրքական զորքերը հաճախակի փորձեր են անում «չեզոք գոտին» գրավելու համար՝ իբր վերացնելու այնտեղ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 131, թ. 13, ֆ. 114, ց. 1, գ. 134, թ. 1:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 134, թ. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10: Լուսանկարներ «Աղբուլաղի և Զաջուրի սպանդանոցներից»:

³ **Սարգսյան Կ.**, Համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում // «Գարուն», 1990, թիվ 4, էջ 43:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 15:

⁵ Տե՛ս Թուրք-հայկական պատերազմը (28.09-18.11.1920 թ.) // Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Բ, «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ, Երևան, 2008, էջ 109:

⁶ Տե՛ս **Ալեքսանեան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 378:

տիրող խառնաշփոթ վիճակը: Թուրքերն ամեն միջոցի դիմում են գոտուն սահմանակից շրջանների բնակչությանը տնտեսապես վերջնականորեն քայքայելու և ստրկացնելու համար¹: Ղարաքիլիսայի գավառի մի մասը գտնվում էր «չեզոք գոտում»: Թուրքական ոտնձգություններ են տեղի ունենում նաև այդ հատվածում: Թուրքական շարժը «չեզոք գոտում» ակտիվանում է, երբ Համամլու գյուղում տեղակայված Ղարաքիլիսայի կայազորի կարմիրբանակայինների բաժանմունքը կայազորի պետի որոշմամբ հետ է կանչվում: Այդ նույն օրը թուրքերը սկսում են առնանգել կանանց, հափշտակել անասուններ²: Թալանի դեպքեր են արձանագրվում Ղարալ (ներկայումս՝ գյուղ Կաթնաջուր Լոռու մարզում), Քյուլուջա (ներկայումս՝ գյուղ Սարահարթ Լոռու մարզում), Սպիտակ (ներկայումս՝ գյուղ Լեռնանցք Լոռու մարզում), Ղաչաղան (ներկայումս՝ գյուղ Լեռնավան Լոռու մարզում), Որդնավ, Փամբ (ներկայումս՝ գյուղ Լեռնապար Արագածոտնի մարզում) գյուղերում: Թուրքերը տանում էին այն ամենը, ինչը հնարավոր էր տեղաշարժել³: Թալանվել էին նաև զանգվածային կոտորածների ենթարկված երեք գյուղերը՝ Ղալթախչին, Ղարաբոյաը, Աղբուլաղը: Աղբաբայից (համապատասխանում է Ամասիայի և մասամբ Աշոցքի շրջաններին, Շիրակի մարզ) այդ շրջաններ են բերվել մեծ քանակությամբ սայլեր (500 սայլ)՝ կոտորված ազգաբնակչության ունեցվածքը տեղափոխելու նպատակով⁴: Հայտնի է, որ թուրքերը Ղալթախչին անվանակոչում են Քյուլուկ Իստամբուլ (Փոքր Ստամբուլ): Այսպես էին անվանում այն գյուղերը, որտեղից մեծ հարստություն էին ձեռք բերում: Այդպես են անվանել նաև Հաջի Նազար գյուղը (ներկայումս՝ գյուղ Կամո Շիրակի մարզում) Ալեքսանդրապոլի գավառում⁵: Փամբակի հիշյալ գյուղերը 1918 թ. թուրքական արշավանքի հետևանքով դարձյալ կրել էին ֆիզիկական, տնտեսական և նյութական կորուստներ⁶:

Հայաստանի խորհրդայնացման ժամանակ «չեզոք գոտու» տարածքը կառավարվում էր Հայկական վարչության կողմից⁷: «Չեզոք գոտին» վերացվեց 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից հետո⁸:

Ղարաքիլիսայի Գավկումի 1921 թ. հուլիսի 4-ի ժողովի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ Նալբանդի շրջանը գտնվում է ծայրաստիճան քայ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 80, 81:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 15:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Ղալթախչի եւ Փոքր Քապանաքի ազգաբնակչութիւնը տեղահանուած» // «Յառաջ», 1920, թիվ 263, էջ 2, «Թուրքերի գրաւուած վայրերում» // «Յառաջ», 1920, թիվ 264, էջ 2:

⁵ **Հախոյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 82:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 326, թ. 62:

⁷ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդայնացումը (12. 1920 թ. - 07. 1921 թ.) // Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Բ, «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ, Երևան, 2008, էջ 112: «Չեզոք գոտու» ներկայացված սահմաններում որոշակի անձնություն կա՝ պետք է սկսվի Նալբանդ կայարանից, սկսվում է Համամլուից:

⁸ Նույն տեղում, էջ 114-115:

քայլված վիճակում: Զանգվածային կոտորածների ենթարկված Ղալթախչի, Աղբուլաղ, Ղարաբոյա գյուղերի ողջ մնացած բնակչությունը սովահար վիճակում էր¹:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարող ենք փաստել, որ քեմալականների կատարած զանգվածային կոտորածները Ղարաքիլիսայի գավառում թուրքական պետության ցեղասպան հանցավոր քաղաքականության հետևողական շարունակությունն էր: Թուրքերը կոտորում էին գրավյալ տարածքների հայ խաղաղ բնակչությանը, նրանց մի մասին դարձնում տարագիր: Այդ զանգվածային հանցագործություններն իրագործվում էին հատուկ մտադրությամբ՝ մարդկանց ֆիզիկապես ոչնչացնելու և հոգեկան խեղումներ պատճառելու եղանակներով, որոնք ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի տվյալ հանցագործության հանցակազմի կարևոր բաղադրատարրերն են:

**Վազգեն Հախոյան – Քեմալականների իրականացրած զանգվածային կոտորածները
Ղարաքիլիսայի գավառում (1920-1921 թթ.)**

Հռդվածում ներկայացվում են 1920-1921 թթ. քեմալականների կողմից Ղարաքիլիսայի գավառում հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ իրականացված կոտորածները, բռնաճնշումներն ու թալանը և նրանց հետապնդած նպատակները: 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ Վանանդի (Կարսի) և Շիրակի նահանգների համար: Քեմալականները ռազմակալեցին նաև Ղարաքիլիսայի գավառի մի հատվածը: Թուրքական զորքերի կողմից Փամբակի տարածքը ենթարկվել է կրկնակի կոտորածների: Համեմատական վերլուծության են ենթարկվել 1918 թ. օսմանական և 1920 թ. քեմալական արշավանքների հետևանքները Փամբակի տարածքում: Եթե 1918 թ. օսմանյան արշավանքի ժամանակ հիմնական հարվածը տրվեց Փամբակի արևելյան շրջանին, մասնավորապես Մեծ Ղարաքիլիսային, ապա 1920 թ. քեմալական արշավանքի ժամանակ՝ Փամբակի արևմտյան շրջանին: Զաջուռի լեռնանցքից մինչև Նալբանդ կայարան հատվածի բնակչությունը ենթարկվեց կոտորածի: Փամբակի տարածքում քեմալական զինուժի և մոլեռանդ խուժանի կողմից մինչև հերթական զինադադարի կնքումը երեք օր տեղի ունեցան դաժան ու արյունալի կոտորածներ: Սպանվեցին հազարավոր մարդիկ՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր: Տեղի բնակիչների հետ կոտորվեցին նաև այս տարածքում ապաստանած 7500 փախստական Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններից: Ուսումնասիրությունները և կատարված վերլուծությունները փաստում են քեմալականների կողմից հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ իրականացված ցեղասպան գործողությունները: Ղարաքիլիսայի գավառի՝ կոտորածները կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանության շարունակականությունը՝ արդեն Արևելյան Հայաստանի տարածքում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 504, ց. 1, գ. 3, թ. 27:

Вазген Ахоян – Массовые погромы, осуществленные кемалистами в Каракилисском уезде (1920-1921 гг.)

Ключевые слова – Каракилисский уезд, Александропольский уезд, Ширакская область, Памбак, кемалисты, резня, холокост, геноцид, сопротивление

В статье представлены резня, репрессии и грабежи, осуществленные кемалистами по отношению к мирному армянскому населению в Каракилисском уезде в 1920-1921 годах, а также преследуемые ими цели. Турецко-армянская война 1920 года имела трагические последствия для провинций Вананд (Карс) и Ширак. Кемалисты вторглись в часть Каракилисского уезда. Район Памбак подвергся двойной резне со стороны турецких войск. Были проведены сравнительные анализы последствий османских и кемалистских нашествий 1918 и 1920 гг. на территории Памбака. Если в 1918 г. во время османского вторжения основной удар пришелся на восточный регион Памбак, особенно на Большой Каракилис, то в 1920 году во время кемалистского вторжения – на западную часть Памбака. Население на участке от горного перевала Джаджур до станции Налбанд было уничтожено. До подписания кемалистской мафией очередного перемирия в районе Памбак, в течение трех дней происходили жестокие и кровавые расправы. Были убиты тысячи людей – женщины, дети, старики. Вместе с местными жителями было расстреляно 7500 беженцев из Карсского и Александропольского районов, укрывшихся в этом районе. Исследования и проведенный анализ доказывают геноцидальные действия, совершенные кемалистами в отношении мирного армянского населения. Погромы в Каракилисском уезде можно считать продолжением Геноцида армян, уже на территории Восточной Армении.

Vazgen Hakhoyan – Massacres Executed by the Kemalists in Karakilisa Province (1920-1921)

Key words – Karakilisa Province Aleksandrapol Province, Shirak region, Pambak, neutral zone, Kemalists, massacres, holocaust, genocide, resistance

The article presents the massacres, repressions and looting, and the goals they pursued, carried out by the Kemalists against the Armenian civilian population in Karakilisa province in 1920-1921. The Turkish-Armenian war of 1920 had tragic consequences for Vanand (Kars) and Shirak provinces. The Kemalists also invaded a part of Karakilisa province. The Pambak area was twice subjected to massacres by Turkish troops. Comparative analyses of the Ottoman invasions of 1918 and the Kemalist invasions of 1920 in the area of Pambak were made. If during the Ottoman invasion of 1918 the main blow reached the eastern region of Pambak, particularly the Great Karakilisa, then during the Kemalist invasion of 1920 it reached the western region of Pambak. The population of the area from Dzhadzhur mountain pass to Nalband station was massacred. Cruel and bloody massacres took place in the area of Pambak for three days by the fanatical mob and the Kemalist armed forces, until the signing of another ceasefire. Thousands of people were killed – women, children and the elderly. 7500 refugees from Kars and Alexandropol regions, who found refuge in this area, were massacred together with the locals. Studies and the analyses carried out prove the genocidal acts committed by the Kemalists against the Armenian civilian population. The massacres of Karakilisa province can be considered the continuation of the Armenian Genocide, already within the territory of Eastern Armenia.

Ներկայացվել է 07.04.2022

Գրախոսվել է 26.04.2022

Ընդունվել է տպագրության 24.06.2022

Վազգեն Հախոյան – Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ասպիրանտ (van.karno@gmail.com)